

Een kritiek op de konvergentietheorie

1. Inleiding

In dit artikel wordt de konvergentietheorie bekritiseerd. Betoogd zal worden dat deze theorie zowel positieve als negatieve kenmerken bezit, maar dat de laatste doorslaggevend zijn en leiden tot een onjuiste interpretatie van de evolutie van de wereldeconomie.

De konvergentietheorie werd voor het eerst gepubliceerd door de beroemde Nederlandse econoom Tinbergen (1961), de eerste directeur van het C.P.B. De kern van zijn betoog was de opvatting dat kommunistische en vrije economieën (die we hierna 'staatssocialistisch' en kapitalistisch' zullen noemen) zich verwijderen van hun extreem tegenover elkaar liggende posities, waarbij elk systeem elementen van het andere overneemt. De konvergentietheorie van Tinbergen betekende een uitbreiding van het harmoniemodel van economische en sociale ontwikkeling tot het niveau van de wereldeconomie. Terwijl 'ouderwetse' schrijvers konflikt en strijd als kernbegrippen in de internationale (en nationale) economische ontwikkeling beschouwden, zag Tinbergen harmonie en mogelijkheden voor samenwerking. De redenering van Tinbergen sloot goed aan bij opvattingen van sociologen als Kerr (1973) die stellen dat industrialisatie in alle landen leidt tot min of meer eenzelfde type geïndustrialiseerde samenleving. Beide benaderingen weerspiegelen in bepaalde mate de na-oorlogse hoogconjunctuur in de kapitalistische wereld en de invloed die deze had op waarnemers in zowel kapitalistische als staatsocialistische landen. Wegens de langdurige periode van volledige werkgelegenheid in de kapitalistische wereld leek de nadruk op werkloosheid als fundamenteel *verschil* tussen de stelsels, vele jaren een achterhaalde opvatting.

De konvergentietheorie gaf aanleiding tot een brede internationale discussie, die samengevat is door Lauterbach (1976) en Spulber en Horowitz (1976). De internationale literatuur over dit onderwerp is zo uitgebreid dat het onmogelijk is in dit artikel aandacht te besteden aan alle bijdragen. We concentreren ons op de theorie die onderworpen is door Tinbergen (1961) en gemodificeerd is door zijn leerling Van den Doel (1971) en besteden veel minder aandacht aan de theorie van de technobureaucratische

konvergentie die door Brzezinski & Huntington (1965, pp. 10-11), Meyer (1970) en Baum (1977) besproken is. Het belangrijkste verschil tussen de twee varianten van de konvergentietheorie betreft hun theoretische grondslagen. De Tinbergen-Van den Doel variant is gebaseerd op ideeën die afkomstig zijn uit de welvaartstheorie.¹ De technobureaokratische theorie baseert zich op ideeën uit de sociologie. In dit artikel staat de eerste variant centraal, zowel omdat de auteur ekonoom en geen socioloog is als wegens ruimtegebrek.

Er zijn vele en een toenemend aantal feiten die de konvergentietheorie 'bevestigen'. Sommige zijn door Tinbergen in zijn artikel naar voren gebracht. Andere zijn de laatste jaren pas duidelijker geworden. Ze variëren van gelijksoortige problemen bij de planning van het onderwijs tot de ontwikkeling van de agro-industrie in beide stelsels, van bezorgdheid over de vervuiling tot de invoering van beheer- en bestuursystemen en de ontwikkeling van multinationale ondernemingen in beide systemen. Deze lijst kan bijna eindeloos aangevuld worden. Alle goede Popperianen weten echter dat bevestigingen niet doorslaggevend zijn voor de wetenschappelijke status van een theorie.

De konvergentietheorie heeft naar mijn mening een positieve rol gespeeld in zowel de wetenschappelijke als de politieke discussie. De nadruk die door haar gelegd is op de overeenkomsten van de rivaliserende stelsels is vruchtbaar geweest vanuit wetenschappelijk oogpunt en vormt een van de grondslagen van het huidige vergelijkend onderzoek van economische stelsels (Pryor 1973, Montias 1976). Dit vergelijkend onderzoek, dat gemeenschappelijke ideeën (zoals de systeemtheorie) gebruikt om gelijkssoortige problemen (zoals met betrekking tot stimuleringsmethoden) te onderzoeken in de beide economische stelsels, zou onmogelijke zijn als de rivaliserende stelsels gescheiden werden door een onoverbrugbare kloof. Met haar kritiek op de 'onoverbrugbare kloof' speelde de konvergentie-diskussie dan ook een belangrijke rol in het mogelijk maken van het huidige onderzoek. Het benadrukken van de overeenkomsten in plaats van de verschillen — waar de orthodoxe schrijvers aan beide kanten overigens tegen waren en zijn — speelde politiek gezien een verfrissende rol in het beperken van de koude oorlogshysterie.

1. De Welvaartstheorie is de tak van de neoklassieke economie die zich ten doel stelt de kenmerken van een efficiënt economisch systeem te onderzoeken. De grondleggers waren schrijvers als Barone, Pareto en Pigou. De belangrijkste Nederlandse schrijvers over de welvaartstheorie zijn Hennipman en Van den Doel. Het onderwerp is altijd controversieel geweest. Voor een Marxistische kritiek op de welvaartstheorie kan men terecht bij Lange (1963, pp. 317-319).

2. Kritische kanttekeningen bij de oorspronkelijke konvergentietheorie

Ondanks de bovengenoemde positieve kenmerken bezat de eerste konvergentietheorie ook vijf belangrijke negatieve kenmerken, die betrekking hadden op respectievelijk onjuiste waarnemingen, belangrijke verschillen, divergentie, wijzigingen in de geografische verhoudingen en het feit dat conflicten een belangrijke rol spelen.

a. Onjuiste waarnemingen

Veel 'waarnemingen' die gedaan zijn in het licht van de theorie, zijn verkeerd. Een goed voorbeeld zijn de Kosygin hervormingen van de 60-er jaren in de USSR. In feite bestonden zij uit een aantal gedetailleerde veranderingen in het planningssysteem, teneinde de efficiëntie te verhogen en de inkomensverdeling te veranderen. Veel waarnemers 'zagen' echter, verblind als zij waren door de konvergentietheorie, een radicale hervorming naar een markteconomie toe. Deze interpretatie is echter niet vol te houden als de ervaringen van de Sovjet Unie nauwkeurig bestudeerd worden (Ellman 1977).

b. Belangrijke verschillen

De konvergentietheorie richt de aandacht op *overeenkomsten* tussen de stelsels. Schrijvers die dit standpunt innemen letten veel minder op de *verschillen* tussen beide. Deze laatste zijn echter essentieel en hardnekkig. Tot de belangrijke verschillen tussen de stelsels behoren het voorkomen en het belang van kapitaalmarkten, inkomens uit bezit, werkloosheid, onzekerheid van de arbeidsplaats, voortdurende inflatie en snelle ontdekking en productie van revolutionaire nieuwe goederen in de kapitalistische wereld (Kornai 1971). De kapitaalmarkt is van grote betekenis voor het voortbestaan en de groei van bedrijven en voor individuele rijkdom (Thurow 1976). Ook met betrekking tot de allokatie van arbeid bestaan aanmerkelijke verschillen tussen de stelsels (Nove 1964; Garnsey 1976; Pryor 1977). De staats-socialistische landen kennen hogere deelnemingspercentages en het aandeel van de bevolking en de beroepsbevolking dat werkzaam is in de distributiesector, is kleiner. Dit laatste is het gevolg van een bewuste politiek van regeringen die zeer veel belang hechten aan economische groei in de industriële sectoren en trachten het aantal arbeidsplaatsen in de 'niet productieve' sectoren te minimaliseren.² Andere aanzienlijke verschillen

2. Pryor ontdekte ook – en dit staat duidelijk in verband met hetgeen over de allokatie van arbeid naar de distributiesector ontkent is – dat de tijd die nodig is om boodschappen te doen, nogal verschilt in beide stelsels. In staats-socialistische landen (met name in Polen) kost het beduidend meer tijd de boodschappen te halen dan in vergelijkbare kapitalistische landen.

tussen de stelsels treffen we aan in de verdelingssfeer. De inkomensverdeling blijkt in staatsocialistische landen beduidend meer gelijkmatig te zijn dan in vergelijkbare kapitalistische landen, terwijl grote privé vermogens ontbreken. Bovendien vormt in staatsocialistische landen de aanbodkant en in kapitalistische landen de vraagkant de beperkende faktor. Dit heeft belangrijke implicaties voor de markten voor investeringsgoederen, consumptiegoederen en arbeid, voor de technische vooruitgang, voor de buitenlandse handel en de externe financiële politiek van deze economieën. Terwijl de omvang van de investeringen in staatsocialistische landen leidt tot spanningen in de investeringssector, tot uitdrukking komend in tekorten aan materialen en arbeiders en lange bouwperiodes, zijn de investeringen in de kapitalistische wereld vaak onvoldoende om volledige werkgelegenheid te garanderen. Verder zijn er zeer belangrijke verschillen tussen de stelsels met betrekking tot wat soms 'immateriële' goederen genoemd worden (zoals de produkten van de media; politiek en toerisme; wetenschap en onderwijs; literatuur en kunst). Deze verschillen komen voort uit de politieke verschillen tussen staatsocialisme en kapitalisme en de intellectuele en kulturele verscheidenheid van de hoog ontwikkelde kapitalistische landen.

De technokratische konvergentietheorie heeft in sommige opzichten volledig gelijk. Wil de moderne industrie efficiënt werken, dan moet het tijdselement een belangrijke rol spelen en bestaat er behoefte aan meerploegenstelsels en steeds toenemende technische arbeidsdeling. Aan de andere kant vertoont de theorie de neiging belangrijke verschillen tussen moderne industriële samenlevingen te minimaliseren, zoals hierboven aan de hand van enige voorbeelden is duidelijk gemaakt. Meer in het algemeen laat het empirisch bewijsmateriaal zien dat de maatschappelijke arbeidsdeling niet eenduidig bepaald is door de technologie. Het werk van een groep sociologen die industriële bedrijven in Israël, Joegoslavië, Oostenrijk, Italië en de Verenigde Staten met elkaar vergelijken (Tannenbaum 1977), een vergelijking van olieraffinaderijen in Groot-Brittannië en Frankrijk door Gallie (1978) en een vergelijking van de Britse en de Japanse industrie door Dore (1974), laten duidelijk zien dat een breed scala van maatschappelijke organisatievormen verbonden kan zijn aan dezelfde industriële technologie. De empirie wijst er in feite op dat efficiënt gebruik van moderne technologie een bepaalde uniformiteit vereist, maar tegelijkertijd een grote verscheidenheid toestaat en dat efficiëntie niet het enige doel is van industriële maatschappijen.

c. Divergentie

De konvergentietheorie stapt over het verschijnsel van *divergentie* heen. Het is vrij gemakkelijk een betoog op te bouwen waarin aangetoond wordt dat de twee economische stelsels tegenwoordig verder van elkaar verwijderd zijn dan

vijfenvijftig jaar geleden gedurende de NEP. In die tijd kende de USSR zowel een uitgebreide privé sektor als werkloosheid, speelden prijs-marktrelaties een fundamentele rol in de ekonomie en bestond er geen centrale planning. Als we Groot-Brittannië en de USSR met elkaar vergelijken kan eveneens divergentie geconstateerd worden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog leken de ekonomische systemen van beide landen erg op elkaar (beide kenden rantsoening van konsumptiegoederen, allokatie van arbeid door de staat, staatskontrôle over de produktie, prijzen, buitenlandse handel en deviezen), terwijl zij sindsdien steeds ongelijker zijn geworden. Het einde van de hoogkonjunktuur na de Tweede Wereldoorlog in de kapitalistische wereld heeft bovendien nog eens essentiële verschillen tussen de stelsels benadrukt (zoals volledige werkgelegenheid en zekerheid van de arbeidsplaats in staats-socialistische landen), die vóór die tijd versluierd werden door de ekonomische opleving.

d. Wijzigingen in de geografische verboudingen

De konvergentietheorie houdt zich niet bezig met veranderingen in de geografische relaties tussen de twee stelsels. Sinds het verschijnen van het artikel van Tinbergen, zijn een aantal Derde Wereld landen (zoals Cuba, Ethiopië, Angola, Kampuchea, Zuid-Vietnam, Mozambique, Zuid-Jemen) overgegaan tot staats-socialistische organisatievormen. Een aantal Derde Wereld landen zien blijkbaar belangrijke verschillen tussen de systemen en beschouwen staats-socialisme als superieur. De aantrekkingskracht van het staats-socialisme voor vele derde wereldlanden is niet alleen gelegen in de drie 'factoren' van Adler-Karlsson ('werkgelegenheid, gelijkheid en primaire levensbehoeften'), maar ook in het tempo van de ekonomische ontwikkeling in de staats-socialistische wereld en het feit dat deze ontwikkeling langs een totaal andere weg verliep dan de weg die ingeslagen was en gepropageerd werd door de kapitalistische landen. In deze zelfde periode werden door enkele meer ontwikkelde staats-socialistische landen radikale veranderingen doorgevoerd in hun instituties (zoals de NEM in Hongarije en de daaropvolgende liberalisatie), ofwel werden pogingen hiertoe gedaan (vgl. Hongarije in 1956 en Tsjecho-Slowakije in 1968). Ook voorstanders van staats-socialisme in de ontwikkelde kapitalistische landen ('Eurocommunisten') hebben een belangrijk gedeelte van hun oude geloof laten vallen. Waarom is staats-socialisme op zijn retour in Europa en in de lift in de derde wereld? Het gaat er niet om een verklaring te geven van het verschijnsel dat de twee stelsels dichter bij elkaar komen, maar dat het ene stelsel aantrekkelijk is in de derde wereld en het andere in de eerste wereld.

e. Konflikten spelen een belangrijke rol

De konvergentietheorie onderschat, net als harmoniedenken in het algemeen, de betekenis van strijd en konflikt in de sociale evolutie. Op het niveau van internationale betrekkingen impliceert dit dat de betekenis van oorlog, gewapende konflikten en revolutie niet onderkend wordt en dat de mogelijkheid en wenselijkheid van samenwerking extra aandacht krijgt. In dit opzicht is de konvergentietheorie geïnfekteerd met utopisch denken (Carr 1939) en verwaarloost zij belangrijke en fundamentele, maar onaangename factoren in de sociale evolutie. Oorlog speelt in het realistische denken (van zowel Marxisten als konservatieven) een belangrijke rol in het bepalen van het lot van de mensheid. Dit is een belangrijke overweging, omdat de huidige opdeling van de wereldeconomie hoofdzakelijk het gevolg is van revoluties en oorlogen.

3. De gemodificeerde konvergentietheorie van Van den Doel: een uiteenzetting

De konvergentietheorie zoals die door Tinbergen geformuleerd was, ondervond veel tegenstand van de Oosteuropese bureaukraten en vele Sovjetologen. Deze tegenstand berustte grotendeels op het tweede van de vijf bezwaren die hierboven gemaakt zijn: de belangrijke verschillen die tussen de stelsel bleven bestaan.⁴ Een student van Tinbergen herformuleerde diens konvergentietheorie in zijn proefschrift om zo tegemoet te komen aan deze kritiek (Van den Doel 1971): 'Indien Oosteuropese economen en Westeuropese sovjetologen van de gemodificeerde versie van Tinbergens konvergentietheorie tenminste kennis nemen, hopen wij dat deze modifikatie bij hen een positiever onthaal zal krijgen dan de oorspronkelijke versie ten deel is gevallen, omdat door de aangebrachte wijziging o.i. meer recht gedaan wordt aan het exclusieve karakter van de Sovjet-doelstellingen en de Sovjet-politiek van de afgelopen 25 jaar' (Van den Doel 1971, p. 194).

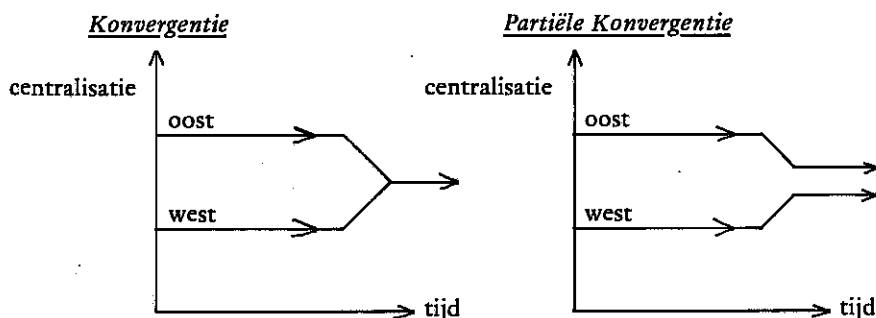
De gemodificeerde konvergentietheorie baseerde zich op vier veronderstellingen. In de eerste plaats bestaat er een optimaal economisch systeem, waarvan de eigenschappen ontdekt kunnen worden door de bestudering en ontwikkeling van de welvaartstheorie. In de tweede plaats functioneren de bestaande systemen in een gelijksoortige omgeving. In de derde plaats naderen bestaande economieën op den duur het optimum. In de vierde plaats hebben verschillende economische systemen verschillende

4. In zijn essentie is dit het belangrijkste kritiekpunt dat in *Sovremennye* (1970), een traditionele sovjetkritiek op de konvergentietheorie gegeven wordt. Het is opmerkelijk dat één van de dingen die Oosteuropese autoriteiten gemeenschappelijk hebben met hun tegenstanders, de verwerping van de konvergentietheorie is. Zie bijvoorbeeld Rakovski (1978). hfdst. 4.

ekonomische doelen. (Dit was de belangrijkste modifikatie die Van den Doel maakte in de theorie van Tinbergen). De konklusie die uit deze veronderstellingen getrokken werd, was dat de twee systemen in sommige opzichten elkaar zouden moeten naderen (bijvoorbeeld omdat externe effecten en toenemende opbrengsten betekenen dat een bepaalde mate van centralisatie optimaal is voor beide systemen), maar dat in andere opzichten belangrijke verschillen zullen blijven bestaan zolang de doelen van de systemen van elkaar verschillen. Elk systeem ontwikkelt zich naar een optimale economische orde, maar de optima zijn verschillend omdat de doelen van de systemen verschillend zijn. Deze theorie van de *partiële konvergentie* wordt geïllustreerd in figuur 1.

Figuur 1.

KONVERGENTIE EN PARTIËLE KONVERGENTIE

Bron: J. van den Doel, *Konvergentie en evolutie* (Assen, 1971) p. 193.

De gemodificeerde konvergentietheorie modificeerde de theorie van Tinbergen in drie opzichten, die betrekking hebben op de omvang van het onderzoeksveld, de empirische specificatie en de theoretische grondslagen. Het onderzoeksveld werd beperkt tot de verschijnselen van concentratie en centralisatie in de besluitvorming als hoofdkenmerken van een economische orde. De vele en gevarieerde verschijnselen die door andere schrijvers over de konvergentie bediscussieerd zijn werden niet in beschouwing genomen. De gemodificeerde theorie werd empirisch ondersteund door feitenmateriaal over de ontwikkeling van de economieën van de VS en de USSR in de jaren 1945 tot 1970. Op basis van dit materiaal werd betoogd dat de versie van Tinbergen weerlegd moest worden geacht en de gemodificeerde versie bevestigd.⁵ De gemodificeerde versie leidde ook tot de voorspelling dat de

evolutie van de twee economieën in 1970-'95 langs dezelfde lijnen zou verlopen als die van 1945-'70. De theorie zou weerlegd zijn als deze voorspelling niet geverifieerd zou kunnen worden. Deze empirische analyse was een geslaagde toepassing van de methodologie van Popper (ofschoon er toch duidelijk konventionele elementen in zitten voor zover de mogelijkheid tot weerlegging van de theorie vijftienvijf jaar is uitgesteld).

De modifikatie in de theoretische grondslagen was aanwezig omdat Van den Doel de konvergentietheorie verbond met de theoretische welvaartstheorie door hem te plaatsen in de theorie van Tinbergen over de optimale economische orde (zoals reeds door Tinbergen zelf gedaan was). De konvergentietheorie, die aanvankelijk uit inductieve generalisaties bestond die alleen een ad hoc karakter hadden, ging nu deducerend te werk volgens de principes van de welvaartstheorie. Op deze manier beweerde zij niet alleen iets over de ontwikkeling van de wereldeconomie, maar legitimeerde ook het belangwekkende, de relevantie en de wetenschappelijke status van de welvaartstheorie. Er werd bijvoorbeeld gesteld dat decentralisatie wenselijk is voor de produktie van alle goederen waarvan de produktie niet geschiedt onder voorwaarden van toenemende meeropbrengsten, geen opmerkelijke externe effecten vertoont, en die geen 'merit goods' zijn noch in de plan-prioriteissektoren vallen (in de economieën van het Sovjet-type). Dit wordt aangetoond door de welvaartstheorie en bevestigd door de feitelijke ervaringen van een economisch stelsel dat de welvaartstheorie verwerpt en zijn economisch leven op geheel andere principes tracht te baseren. Om deze reden is de welvaartstheorie niet louter ideologie en niet afhankelijk van controversele waardeoordelen, maar een echte positieve wetenschap.⁶ Het is een belangrijk en interessant gegeven dat er fundamentele economische uitspraken gedaan kunnen worden die altijd waar zijn ongeacht de sociaal economische instituten en niet als de ideologische uitdrukking van klassenbelangen kunnen worden beschouwd. Het was een goede zaak dit te benadrukken in een tijd waarin in brede kring het tegendeel beweerd werd.

De dynamiek van het zogenaamde konvergentieproces wordt door Tinbergen en Van den Doel verklaard uit de offers die elke maatschappij brengt om inefficiënties te overwinnen. Als maatschappijen trachten hun verspillingen te beperken treedt er automatisch konvergentie op, omdat er een optimale economische orde bestaat die of gelijk is voor alle maatschappijen (Tinbergen), of gelijksoortig is voor alle maatschappijen (Van den Doel), en alle maatschappijen in een gelijksoortige omgeving functioneren. Deze redenering verloopt analoog aan de redenering die stelt

5. Een andere theorie van Tinbergen die ernstige tekortkomingen heeft, is zijn theorie over ontwikkelingsplanning. Zie Killick (1976).

dat alle maatschappijen convergeren naar volkomen concurrentie (althans met betrekking tot de produktie van privé goederen waarvan geldt dat externe effecten, toenemende schaalopbrengsten en ondeelbaarheden niet bestaan) omdat onvolkomen concurrentie inefficiënt is. De drie fundamentele veronderstellingen in dit dynamisch proces zijn: het bestaan van een optimale economische orde, de dominante rol die het streven naar efficiëntie in de sociale evolutie speelt en de gelijksoortige omgeving.

4. De gemodificeerde konvergentietheorie van Van den Doel: een kritiek

Onlangs haar positieve kenmerken, bezit de gemodificeerde konvergentietheorie mijns inziens een groot aantal tekortkomingen. Deze worden in de rest van het artikel behandeld.

6. Het idee van Van den Doel dat de Paretiaanse welvaartstheorie een waardevrije, positieve wetenschap is, leende hij van zijn voorganger in de leerstoel in de welvaartstheorie aan de Universiteit van Amsterdam, P. Hennipman. Hennipman (1976) gaf hiervan een uiteenzetting. Het is ongetwijfeld een logisch coherente opvatting, die op de wijdverbreide kritiek op de welvaartstheorie reageert door zich terug te trekken uit het brede terrein dat veel welvaartstheoretici bestrijken op een beperkter gebied. Twee problemen doen zich hierbij voor.

Ten eerste is het terrein dat buiten de conceptie valt die Hennipman van de welvaartstheorie heeft, namelijk het aanbevelen of veroordelen van bepaald economisch beleid en het evalueren van economische instituties, in feite heel belangrijk en vormt het een terrein waaop vele ekonomen bezig willen zijn. Het is bovendien niet waar dat dit gebied scherp gescheiden is van de economische wetenschap. Zoals Blaug (1976, p. 175) opgemerkt heeft is de stelling dat normatieve (tegenover methodologische) waardeoordelen niet onderworpen worden aan een rationele behandeling, onhoudbaar. Door deze stelling te handhaven ontnem je de welvaartstheorie een potentieel vruchtbaar onderzoeksveld. Sen (1970, p. 58-64) maakte een begin met de analyse. Zie ook Ward (1972). Bovendien zijn ekonomen door hun kennis van economie beter hiervoor gekwalificeerd dan niet-ekonomen.

Is, in de tweede plaats, het beperkte gebied waarmee welvaartstheoretici in de interpretatie van Hennipman, zich bezighouden, niet zo klein dat het nauwelijks betekenis heeft? Het lijkt of de school van Hennipman de bestudering van Pareto-optimale allokaties niet alleen positief, maar ook als betekenisvol beschouwt, als we tenminste afgaan op de aandacht die in hun geschriften (bijvoorbeeld Van den Doel 1978) hieraan gegeven wordt. Dit kan alleen zo zijn als we de impliciete veronderstelling (die naar mijn mening niet expliciet gemaakt wordt in hun geschriften) maken dat statische allokatieve efficiëntie ofwel een doelstelling is die op grote schaal gedeeld wordt ofwel kwantitatief belangrijk is ofwel dat beide belangrijk zijn. Welk bewijs is er voor deze veronderstellingen? Voor zover ik het kan overzien toont de empirie aan dat zij onjuist zijn. Dit zou wel eens een voorbeeld kunnen zijn van het door Lakatos (1976, pp.43-47) besproken verschijnsel dat de kritiek laat zien dat een betoog berust op een veronderstelling die zowel impliciet als onjuist is.

a. De optimale economische orde

Het idee van een 'optimale' economische orde is een toepassing van elementaire wiskundige optimaliseringstheorie op de economie in haar geheel. Er bestaat veel — bekende — kritiek op dit idee (Pasinetti 1965; Kornai 1971; Simon 1976; Schon 1971; Dunn 1971; Loasby 1976; Petrakov 1976). De kritiek betreft het begrip *rationaliteit* en de *omgeving* waarin beslissingen genomen worden.

Met betrekking tot *rationaliteit* wordt verondersteld dat een doelstellingsfunctie bestaat en dat rationeel gedrag gericht is op maximalisering van het niveau van de doelstellingsfunctie. Beide veronderstellingen hebben een a priori-karakter en worden niet bevestigd door de empirie. Kornai (1971) heeft op basis van waarnemingen van en deelname aan de opstelling van plannen voor een nationale economie, aangetoond dat hier geen sprake is van een proces waar de doelstellingsfunctie van een nationale economie wordt gemaximaliseerd. Het is eerder een proces waarin interactie plaatsvindt tussen de aspiraties van politici enerzijds en het technisch haalbare — zoals dat door ekonomen is berekend — anderzijds. Dit proces leidt dan tot acceptatie van plannen die consistent (maar misschien niet haalbaar) en bevredigend zijn. In dezelfde geest heeft Petrakov (1976) gesteld dat het onjuist is dat planning van een nationale economie beschouwd kan worden als de maximalisering van een exogene doelfunctie. Deze conceptie is naar zijn mening een ongeoorloofde uitbreiding van een idee, dat geschikt is om enkele problemen op het gebied van de operations research op te lossen, tot het terrein van een complex, onbepaald, onzeker, maatschappelijk systeem. Loasby (1976) heeft aangetoond dat bij de besluitvorming in bedrijven meervoudige, slechts zijdelings met elkaar verbonden, doelstellingen gebruikt worden om tot bevredigende resultaten te komen. Vele auteurs toonden reeds aan dat rationaliteit van mensen een leerproces en geen maximeringsproces is.

Het maximaliseringsmodel veronderstelt een *omgeving* waarin keuzemogelijkheden gegeven en volledig bekend zijn, rekentechnieken geschikt zijn om in de beschikbare tijd een optimale oplossing tegen verwaarloosbare kosten te produceren en het niet uitmaakt dat er steeds meer mensen bijkomen die besluiten nemen. In werkelijkheid wordt de omgeving waarin besluiten genomen worden gekarakteriseerd door gedeeltelijke onwetendheid, het ontbreken van technieken om gegevens te verwerken en complexiteit. Daarom is het meestal niet haalbaar naar optimale oplossingen te streven. In het 'ontwikkelen' van de theorie van Tinbergen nam Van den Doel afstand van diens werk aan planning volgens doelstellingen (Tinbergen 1952) [dat volgens Simon (1976, p. 138) een eerste voorbeeld was waarin met aspiratieniveau's werd gewerkt] en sloot hij zich aan bij diens latere werk dat binnen het

traditionele maximaliseringskader viel.

Een belangrijke konstatering is dat de verwerping van het idee van een 'optimale economische orde' het dynamische proces ondermijnt dat de zogenaamde konvergentie (of partiële konvergentie) veroorzaakt (zie boven). Eén van de drie fundamentele veronderstellingen die noodzakelijk zijn voor dit proces is het bestaan van een optimale economische orde.

b. De valkuil van het rationeel handelen

Wanneer de notie dat individuen hun gedrag maximaliseren wordt uitgebreid tot de maatschappij als geheel, ontstaat datgene wat men de 'valkuil van het rationeel handelen' (Allison 1971) noemt. Hiermee wordt bedoeld dat een kollektief, zoals een land, net zo benaderd kan worden als een individu dat een bepaalde doelstelling maximaliseert. Een duidelijke uiteenzetting van deze opvatting geeft Van den Doel in een van zijn toepassingen van zijn theorie. 'Wanneer ik spreek over de "de" doelstellingen van de Chinese Volksrepubliek, maak ik gebruik van een holistisch concept van een enkelvoudige ondeelbare maatschappij'. De huidige literatuur over besluitvorming (Allison 1971; Lindblom 1965; Steinbruner 1974) leert dat hierdoor de werkelijkheid verkeerd begrepen kan worden. De maatschappij is niet te vergelijken met een individu dat zijn doeleinden tracht te maximaliseren. Afhankelijk van het probleem waarin men geïnteresseerd is kan gebruik gemaakt worden van een of meer verschillende modellen die in de literatuur over besluitvorming ontwikkeld zijn, zoals over conflicten binnen organisaties, bureaukratische politiek, cybernetika, enz. Analyses van vele economische en sociale vraagstukken hebben de meeste waarde als de maatschappij beschouwd wordt als een arena waarin verschillende belangen tegen elkaar strijden, in tegenstelling tot een benadering waarin de maatschappij rationeel handelt om bepaalde doeleinden te maximaliseren. De maatschappij hinkt zo van het ene onvolmaakte kompromis naar het andere.

De nadelen van dit model waarin het rationeel handelen centraal staat ten opzichte van het konflikt model, zien we heel duidelijk als we het eerste model zoals Van den Doel dat toegepast heeft op de Chinese economische ontwikkeling (Van den Doel 1977) vergelijken met de analyse van Lampton (1974, 1977) van de Chinese economische politiek. Volgens Van den Doel ontwikkelt China zich naar zijn eigen optimum. Deze optimistische diagnose en voorspelling houdt geen rekening met de mate waarin de economische politiek *veranderde* in China. Ofschoon de continuïteit op belangrijke punten aanwezig was, zijn er ook aanzienlijke veranderingen geweest. Het sovjet systeem werd in het begin van de jaren vijftig gekopieerd en eind vijftig weer verlaten. In het begin van de zestiger jaren benadrukten de industriële leiders

het belang van de produktie en erkenden dat voor het op peil houden en stimuleren hiervan materiële prikkels, gekwalificeerde technici en leiding belangrijk zijn. Tijdens en na de Kulturele Revolutie verminderde het stukwerk en de individuele geldelijke bonussen, werden initiatieven overgedragen aan de provincies en lagere autoriteiten en werd de nadruk gelegd op horizontale integratie van de economie en lokale zelfvoorziening. Ook nam het aantal ministeries en andere centrale lichamen af, trad despecialisatie in de produktie op, werden regels, voorschriften en 'industriële leiders aangevallen, vonden aanvallen plaats op de kaders en werden revolutionaire komité's gevormd en werd arbeiderszefbestuur sterk benadrukt. Na de val van de 'bende van vier' in 1976 werd opnieuw beklemtoond dat discipline, leiding, hiërarchie, specialisatie en centralisatie nodig waren en dat produktie, winstgevendheid, kwaliteit en kwantiteit belangrijk waren. Hoe past deze ontwikkeling in het scenario van geleidelijke optimalisering? Zij is op eenvoudige wijze in het konfliktmodel in te passen. Elke fase in de politiek werd gekenmerkt door een andere groep personen die de besluitvorming bepaalden. Aan de andere kant was de bestudering van de Chinese politiek met betrekking tot de gezondheidszorg voor Lampton aanleiding de hypothese op te stellen dat: 'de Chinese leiders (in de gezondheidszorg) beperkt waren in de keuze van politieke alternatieven wegens een tekort aan opgeleid personeel en geld, versnippering van de leiding (zowel op het niveau van de staf als de lijn-organisatie), koöperatie en professionalisering van ondergeschikten, externe (en interne) druk, bestaande verbindingen tussen de leider en de massa, rivaliteit in de elite en niet voorziene resultaten van vroegere politiek. In het proces waarin men deze beperkingen trachtte te overwinnen werd politiek onderhandeld en trad koalitievorming op. Dit impliceert dat benaderingen die uitgaan van 'rationele besluitvorming', waarin het gevoerde beleid gezien wordt als resultaat van een uitgekiende evaluatie van de 'beste' politiek in termen van preferenties, niet bruikbaar zijn. In de Chinese politiek is vaak sprake van kompromissen tussen verschillende groepen en/of individuen, die ieder voor zich trachten de realisering van hun preferenties te maximaliseren'. Door deze hypothese was Lampton in staat de veranderingen in de politiek die in de gezondheidszorg gevoerd is in de Chinese Volksrepubliek (bijvoorbeeld met betrekking tot traditionele medicijnen, voorzieningen van kuratieve aard in de plattelandsgebieden en professionalisering) te verklaren.

c. Resultaten als weergave van preferenties?

Van den Doel ontleent aan de neoklassieke konsumententheorie het idee dat uit waargenomen resultaten de preferenties van de besluitvormers afgeleid kunnen worden. Dit is om twee redenen een twijfelachtige veronderstelling.

In de eerste plaats wordt zo voorbijgegaan aan het uitvoeringsproces. Wat feitelijk gedaan wordt kan erg verschillen van de voorkeuren van de besluitvormers als gevolg van een beleid van de elite dat gericht is op eigenbelang, traagheid van de bureaucratie, organisatorische conflicten en onwetendheid. In de tweede plaats wordt verondersteld dat de besluitvormers de beschikking hebben over een groot gebied waarop preferenties tot uiting komen. In deze subjectivistische conceptie geven de verschillen tussen de economische politiek van de V.S., de U.S.S.R. en China in hoofdzaak de verschillende doeleinden van de besluitvormers weer. Op deze manier wordt voorbijgegaan aan de mate waarin de doeleinden van de besluitvormers beperkt worden door objectieve feiten, met name de technische ontwikkeling, de positie van het desbetreffende land in de wereldeconomie en de internationale politiek.

d. Vooruitgang?

Van den Doel deelt de optimistische wereldbeschouwing van de Verlichting die in stand gehouden wordt in de ideologie van de socialistische beweging — dat de wereld geleidelijk steeds beter wordt. Er *bestaat* niet alleen een optimum, we *naderen* het ook nog! Zo wordt voorbijgegaan aan de mogelijkheid van zowel achteruitgang als stagnatie. Neem bijvoorbeeld het probleem van de werkloosheid in de hoogontwikkelde kapitalistische landen. Het is niet zo moeilijk in te zien dat we op dit gebied een achteruitgang meemaken in de afgelopen decade. Tien jaar geleden dacht men dat het probleem was opgelost. Over tien jaar kan het nog erger zijn. Een goed voorbeeld van stagnatie is Polen. Dat land bevindt zich wat betreft radikale economische hervormingen ongeveer op zelfde trap van ontwikkeling als twintig jaar geleden. Het evenwicht van interne en externe krachten is zodanig dat het land niet kan ophouden met praten over economische hervormingen, maar deze hervormingen evenmin kan doorvoeren.

e. Efficiëntie en economische evolutie

De ideeën over de plaats van efficiëntie in het economische leven — die Tinbergen en Van den Doel leenden van de welvaartstheorie — zijn om een flink aantal redenen vatbaar voor kritiek. Andere factoren kunnen erg belangrijk zijn voor het richting geven aan de maatschappelijke evolutie (dit werd natuurlijk erkend door Tinbergen, maar niet belangrijk geacht). Ondanks de bekende opmerking van Keynes,⁸ zijn *belangen* van groot gewicht in economische politiek, zoals Dobb (1937, p. 337) het zo fraai stelde: 'De strijd van de mensheid in deze tijd is nu misschien nog meer dan in de dagen toen de klassieke politieke economie haar invloedrijke aanvallen op het monopolistisch systeem van die tijd met een onvoorwaardelijke

partijdigheid inzette, een strijd tegen machtige belangen die tot doel heeft het 'gemene en kwaadaardige' systeem af te schaffen. Als belangen het verstand in de weg staan, is het nutteloos te propagëren dat het verstand gebruikt moet worden, tenzij deze propaganda tot doel heeft belangen te ondermijnen'.

Kowalik (1978, p. 150) heeft opgemerkt dat deze redenering ook van toepassing is onder het staatsocialisme. Ik heb elders (Ellman 1979a, blz. 610) een voorbeeld gegeven van de relevantie van de woorden van Dobb: 'Vanwege de moeilijkheid van het personeelstoezicht in de landbouw is in de Sovjetunie vaak de gedachte geopperd de arbeidskrachten in kleine groepen te organiseren, die bepaalde produktiemiddelen krijgen toegewezen (land en werktuigen), naar eigen goeddunken de produktie mogen organiseren de produktie mogen organiseren en de opbrengst (of een deel daarvan) onder elkaar verdelen. Dit is het zogenaamde schakel- of *zvenos*systeem. De meest autonome vorm daarvan is de normloze schakel. Er zijn talrijke experimenten langs deze lijnen beproefd, die goede economische resultaten hebben opgeleverd. Niettemin blijven normloze schakels een hoge uitzondering. Een van hun voornaamste voorvechters, Ivan Choedenko, is zelfs in de gevangenis gestorven. Waarom wordt dit type arbeidsorganisatie onderdrukt? De reden schijnt te zijn dat de heersende groep in de Sovjetunie de essentie van de sovjetmaatschappij wil behouden, de regeling van alles door instructies van boven, en er sterk tegen gekant is op lagere niveaus initiatief en autonomie toe te laten, hoe groot het verlies aan efficiëntie hierdoor ook is. Wanneer men de lagere niveaus initiatief en autonomie zou toestaan, zou een heel leger van controleurs overbodig worden. Om het in de woorden van een aanhanger van de normloze schakel te zeggen: "Denk eens aan al die mensen die een oog in het zeil houden, terwijl de landman werkt: de accountant, de bedrijfsleider, de ploegleider,

8. Keynes' beroemde boek *The General Theory of Employment Interest and Money* eindigt als volgt: 'De ideeën van ekonomen en politieke filosofen zijn, of ze nu juist zijn of niet, machtiger dan gewoonlijk wordt aangenomen. De wereld wordt nauwelijks door iets anders geregeerd. Praktici die denken dat ze helemaal vrij zijn van intellectuele invloeden, zijn vaak de slaven van een of andere overleden ekonoom. Waanzinnige leiders die menen stemmen uit de hemel op te vangen, ontlene hun onzin aan een of andere academische beunhaas van enkele jaren terug. Ik ben er zeker van dat de macht van bestaande belangen sterk overdreven wordt in vergelijking met de macht van ideeën die geleidelijk aan doordringen. Natuurlijk niet onmiddellijk, maar na een bepaalde periode, want op het gebied van economie en politieke filosofie worden mensen als ze ouder dan vijftig of dertig jaar zijn, niet gauw beïnvloed door nieuwe theorieën, zodat de ideeën die ambtenaren en politici en zelfs agitators toepassen op hedendaagse gebeurtenissen, waarschijnlijk niet de nieuwste zijn. Maar vroeger of later zijn ideeën en niet-bestaande belangen gevaarlijk voor goed of kwaad'.

de vertegenwoordiger van de volkskontrolle, de dorpssovjet, de agronoom, de politieke propagandist, de journalist en zelfs de beambte van de kwaliteitskontrolle".⁹ Uiteraard willen deze mensen geen van allen overbodig worden'.

Een groot aantal ekonomen in de staatssocialistische landen hebben reeds jaren lang de inefficiëntie van de administratieve ekonomie bekritiseerd, maar radikale hervormingen zijn zelden doorgevoerd en zijn in de USSR vrijwel niet voorgekomen. Een belangrijke reden is dat degenen die profiteren van het huidige systeem, belang hebben bij kontinuering van het systeem in zijn bestaande vorm. Een bekend persoon, die door Zinoviev (1978, pp. 152-153) wordt geciteerd, merkte terecht op: 'Tel maar eens op hoe groot het aantal is van ministers, plaatsvervangende ministers, hoofden van direktoraten en trusts, direktoren, sekretarissen van regionale en distrikts partij-komitée's, akademici, schrijvers, officieren en generaals, enz. enz. tot politieagenten, hoofden van sektoren, universiteitsafdelingen, woning-administraties, warenhuizen, winkels, enz. enz. Dit systeem is hun systeem.' Daar komt nog bij dat traagheid een belangrijke faktor is in de ekonomische politiek. Traagheid en eigenbelang kunnen nauw met elkaar verbonden zijn, zoals Dobb (1970, pp. 68-69) opmerkte naar aanleiding van de ekonomische hervormingen in Oost-Europa: 'Het gecentraliseerde systeem zal zelf een bepaalde houding en werkgewoonte bij mensen hebben voortgebracht. Dit feit kan, gegeven de structuur van de relaties tussen administratieve niveaus, een sterk konservatieve weerstand oproepen tegen verandering en het aannemen en kweken van een nieuwe houding, nieuwe relaties en methoden. Het oude gecentraliseerde mechanisme zal een generatie planners en bestuurders, zelfs managers van ondernemers hebben grootgebracht die, omdat ze met dit mechanisme en zijn methoden zijn opgegroeid, nergens anders praktijkervaring in zullen hebben. Het is ook heel waarschijnlijk dat zij belang hebben bij de kontinuering van het systeem, in het bijzonder als er privileges — ekonomische of sociale, met betrekking tot positie of funktie — mee gemoeid zijn. In de loop van de tijd ontstaat een ingebouwde weerstand tegen andere methoden en verandering in het algemeen.'

Een ander punt is dat men misschien niet weet wat de meest efficiënte institutie of politiek is om het een of ander probleem (bijvoorbeeld deïndustrialisatie) op te lossen. (Tinbergen zag dit natuurlijk wel, maar hij behandelde het eerder als probleem voor zijn onderzoeksprogramma dan als fenomeen dat de verklarende waarde van zijn theorie beperkte). Zowel Van Eyk (1979, p. 525) als Allsopp & Joshi (1980, p. 103) hebben uiteengezet, daarbij verwijzend naar makro-ekonomische politiek in respektievelijk

9. *Novyi Mir* 1969, no. 4 p. 159.

Nederland en Groot-Brittannië, dat de notie dat een eenduidig efficiënt beleid gevoerd moet worden, niet bruikbaar is. Niemand kan tegenwoordig zeker weten wat efficiënt beleid is.

Bovendien kan aanzienlijke komplementariteit bestaan tussen verschillende typen beleid of instituties zodat belangrijke efficiëntievoordelen op het ene gebied alleen bereikt kunnen worden ten koste van hoge kosten in termen van efficiëntie ergens anders. Een voorbeeld van het belang van deze komplementariteit is de werkgelegenheidspolitiek. Het bereiken van volledige werkgelegenheid is een respectabel resultaat van het staatssocialisme (Ellman 1979b). Dit gaat echter gepaard met grote problemen: arbeid die inflexibel is, gebrekkige arbeidsmoraal, en te weinig prestatie en belangstelling van de kant van de arbeiders. Het kan vreemd overkomen voor veel lezers, maar in 1978-'79 vond in Polen en China in het openbaar en in de pers een uitvoerige discussie plaats over de problemen die voortkwamen uit de zekerheid van de arbeidsplaats en volledige werkgelegenheid en het probleem deze zaken te combineren met een voldoende niveau van prestaties die de werkers moeten leveren.

Voor veel ekonomen en bureaucraten in de staatssocialistische landen betekenen de zekerheid van de arbeidsplaats en volledige werkgelegenheid ernstige problemen uit overwegingen van efficiëntie, hoewel erkend werd dat zij uit maatschappelijk oogpunt een succes betekenen. In een brief die gepubliceerd werd in het Poolse weekblad *Polityka* van 30 september 1978, bekritiseerden enkele Poolse managers bijvoorbeeld het lage niveau van arbeidsdiscipline en prestaties in hun land en deden het voorstel enige werkloosheid opnieuw in te voeren. Het idee was om de dreiging — en realiteit — van werkloosheid als middel tot disciplineren van de arbeiders te gebruiken, hen hierdoor harder en bewuster te laten werken.¹⁰

Kornai (1979, pp. 17-18) benadrukte hoe essentieel het is dat economische beheersingsmechanismen een komplementair karakter hebben: 'De traditie van de economische theorie heeft ons leren wennen aan het idee dat alles "geoptimaliseerd" kan en moet worden. Het is daarom zeer begrijpelijk dat het idee ontstond dat een "optimaal economisch systeem" ontworpen moest worden dat de best mogelijke "spelregels" en beheersingsmechanismen combineerde. Degenen die hiernaar streefden hadden in feite iets voor ogen dat leek op een bezoek aan een supermarkt. Op de schappen kan men de verschillende componenten van het mechanisme, die de voordelen van alle systemen in zich dragen, aantreffen. Op de ene plank staat volledige werkgelegenheid zoals die in Oost-Europa gerealiseerd is. Op een andere

10. Voor een Duitse vertaling van deze brief en voor enkele reacties hierop zie *Osteuropa* no. 29 september 1979 pp. A 571 - A 583.

vindt men de goed georganiseerde produktieafdelingen en de grote massa van discipline, zoals men die in Westduitse of Zwitserse fabrieken tegenkomt. Op een derde plank staat de economische groei zonder recessies, op een vierde prijsstabiliteit en op een vijfde snelle aanpassing van de produktie aan de vraag uit het buitenland. De systeemontwerper hoeft niets anders te doen dan een karretje te duwen, deze "optimum-onderdelen" hierin te verzamelen en dan thuis hieruit een "optimaal systeem" te ontwerpen. Maar dat is een naïeve wensdroom. De geschiedenis voorziet ons niet van supermarkten waarin we naar believen onze keuzen kunnen maken. Ieder reëel economisch stelsel vormt een organisch geheel. Hierin zitten goede en slechte elementen in meer of minder vaste proporties. De keuze van systemen bestaat alleen uit de keuze tussen verschillende "pakketten". Het is onmogelijk uit de verschillende "pakketten" de positieve componenten te isoleren en weg te laten wat we niet willen.'

Als gevolg van hun komplementaire karakter hoeft een bepaald type beleid of institutie dat deel uitmaakt van een efficiënt systeem, geen verbetering te zijn als zij afzonderlijk ingevoerd worden in een inefficiënt systeem. Een bekend praktisch voorbeeld hiervan zijn de economische hervormingen in Oost-Europa. Reeds geruime tijd geleden is door Kornai gesteld — en is sindsdien op meerdere plaatsen aangetoond — dat een heel pakket weldoordachte en goed op elkaar afgestemde maatregelen nodig is om een aanzienlijke toename in efficiëntie te bewerkstelligen. Een theoretische uiteenzetting van dit punt wordt gegeven door de (welvaartstheoretische) 'second-best'-theorie, die volkomen onafhankelijk van het proces van institutionele veranderingen onder het staatsocialisme ontwikkeld is.

De vier hierboven besproken factoren (belangen, traagheid, onwetendheid en het komplementaire karakter van de verschillende typen beleid of institutie) zijn alle essentieel. Dit geheel van factoren beperkt in ernstige mate de toepasbaarheid van de tweede van de fundamentele veronderstellingen van het zogenaamde dynamische konvergentieproces (d.i. de dominante rol die in de maatschappelijke evolutie gespeeld wordt door het streven naar efficiëntie).

f. Gelijksoortige omgeving

Een belangrijke impliciete veronderstelling in het werk van Van den Doel betreft de gelijksoortigheid van de omgeving. Hij heeft de neiging de efficiëntie van maatregelen op het gebied van de economische politiek te bediskussiëren zonder voldoende aandacht te geven aan het feit dat efficiëntie altijd gerelateerd is aan gegeven hulpmiddelen en beperkingen. Deze hulpmiddelen en beperkingen kunnen behoorlijk verschillen van land tot land en daarom kan hetzelfde beleid in het ene land wél efficiënt zijn en in het andere land níet. Een voorbeeld is het beleid dat Van den Doel propageert om

inefficiëntie (d.w.z. werkloosheid) te verminderen: de uitbreiding van de publieke sektor. Dit beleid heeft zin in Nederland met zijn efficiënte openbare diensten en een niet al te ernstige bureaucratisering. In Italië echter, waar de publieke sektor voor het grootste gedeelte parasitair is, zou een dergelijke politiek beslist niet efficiënt zijn.

g. Kommunisme

In zijn bespreking van de doelstellingen van de Sovjet Unie volgt Van den Doel (1971, hoofdstuk 4) de door P.C. Roberts ernstig bekritiseerde Angelsaksische traditie door het hoogste stadium van het kommunisme als louter theologie te beschouwen, d.w.z. zonder praktische betekenis.¹¹ Dit lijkt me nogal twijfelachtig, zeker in deze extreme formulering. Neem bijvoorbeeld eens de OGAS.¹² De wetenschappelijk-technische revolutie schiep de mogelijkheid dit pojekt te ondernemen en het lijkt in een bepaalde mate op activiteiten die overal in de wereld worden ondernomen. De wenselijkheid van dit projekt wordt heel duidelijk beïnvloed door de onwenselijk geachte maatschappelijke gevolgen van economische hervormingen (zoals werkloosheid, ongelijkheid, inflatie en beëindiging van de streng hiërarchische maatschappij). Maar het projekt zou waarschijnlijk nooit aangenomen zijn en er zou waarschijnlijk nooit zoveel in geïnvesteerd zijn als in het gangbare beeld van het type geplande economie dat zal bestaan onder het kommunisme geen sprake was van 'leiding vanuit het centrum ten aanzien van een alles omvattende en zeer gedetailleerde lijst van goederen' (Liberman 1970, p. 74).

b. Dezelfde tekortkomingen als de oorspronkelijke theorie

De gemodificeerde theorie heeft dezelfde tekortkomingen als de oorspronkelijke theorie (onjuiste waarnemingen, belangrijke verschillen, divergentie, wijzigingen in de geografische verhoudingen en het feit dat conflicten een belangrijk rol spelen). Het is niet zo moeilijk in te zien hoe belangrijk de vijfde tekortkoming van de oorspronkelijke theorie is voor de gemodificeerde theorie van Van den Doel, als we naar de analyse kijken die hij van de doeleinden van de Sovjet Unie heeft gemaakt (1971, hoofdstuk 4).

11. Voor een bespreking van Roberts zie E. Dirksen, P.C. Roberts en de theorie van Centrale Planning, *Maandschrift Economie* 1979 no. 1.

12. De OGAS is een sovjetafkorting die letterlijk het volgende betekent: 'Een geautomatiseerd systeem dat de nationale economie omspant en zorg draagt voor de verzameling en verwerking van informatie, voor de boekhouding, planning en controle van de nationale economie'. Voor een analyse van de OGAS zie Cave (1980).

Hij gaat volledig voorbij aan het feit dat de doelstellingen van de Sovjet Unie als gevolg van de conflicten die kenmerkend zijn voor internationale betrekkingen voor het grootste deel verbonden zijn met de positie van de leidende landen, hoewel dit een zeer belangrijk feit is. De economische geschiedenis van de Sovjet Unie kan nauwelijks begrepen worden zonder het concept van 'inhalen en overtreffen', met name op het zo essentiële militaire terrein. Deze doelstelling werd het land opgedwongen door zijn positie in de wereldeconomie en de stand van de internationale politieke verhoudingen. Militaire factoren hebben een grote invloed op de economische politiek en het economisch mechanisme van de Sovjet Unie. Dit werd door Stalin in zijn beroemde rede uit 1931¹³ verklaard en herhaald door Lange in zijn beroemde beschrijving van de administratieve economie als 'een *sui generis* oorlogseconomie'. Voor ekonomen die het harmoniemodel aanhangen zijn dit echter onaangename feiten, waar ze liever niet aan denken. De veranderingen in het economisch mechanisme in China in de afgelopen jaren kunnen evenmin begrepen worden als men niet in de gaten houdt dat de modernisering van de strijdkrachten één van de 'vier modernisering' is.

5. Ideologie en konvergentie

Op de persoon gerichte argumenten zijn terecht niet erg respectabel, omdat zij geen helderheid scheppen met betrekking tot de *geldigheid* van een theorie. Economie is echter geen natuurkunde en ondanks het feit dat Lakatos dit als 'niet ter zake doende onzin' bespot, kan de maatschappelijke achtergrond van een economische theorie een bijdrage leveren aan het verduidelijken waarom een theorie is ontwikkeld en blijft bestaan. Als we de konvergentietheorie nu niet beschouwen als een wetenschappelijke theorie om systematische veranderingen te verklaren, maar als psychologisch en sociologisch verschijnsel dat zelf verklaring behoeft, dan moet zij naar mijn mening beschouwd worden als onderdeel van de ideologie van de Sociaal Democratie in het algemeen en van de PvdA in het bijzonder. Vanuit dit gezichtspunt heeft de konvergentietheorie drie voordelen.

Ten eerste is zij een leer die tegen het Koude Oorlogsdenken gericht is. Sociaaldemokratische partijen houden niet erg van de Koude Oorlog. Het geldt dat naar wapens toegaat kent alternatieve kosten in de vorm van sociale programma's. De hysterie die de Koude Oorlog veroorzaakt vormt niet bepaald het geëigende klimaat om zinnige discussies over hervormingen te voeren. Ideologisch gezien wordt zo het liberalisme (in de betekenis van

13. De centrale passage wordt in veel sekundaire bronnen geciteerd. Zie bijvoorbeeld M. Ellman, *Socialist planning* (Cambridge 1979) pp. 12-13.

Friedman of de VVD) versterkt. De konvergentietheorie stelt de opvatting dat beide partijen verdeeld worden door een onoverbrugbare kloof ter discussie en vermindert zo het gewicht van beschouwingen in de traditie van het Koude Oorlogsdenken.¹⁴

Ten tweede is de konvergentietheorie een 'progressieve' leer. Zij houdt zich niet alleen bezig met de huidige situatie maar ook met trends in de ontwikkeling. Ontdekt werd dat verschillen in beide stelsels niet alleen kleiner worden, maar dat de situatie beter wordt.

In de derde plaats bevat de konvergentietheorie een aantal argumenten die een effectieve weerlegging van de Marxistische kritiek op de Sociaal Democratie mogelijk maken. (De PvdA werd in 1946 gevormd uit verschillende groepen Marxisten en niet-Marxisten en de leiders hebben altijd bloot gestaan aan kritiek van Marxisten). Wanneer een woordvoerder van de PvdA die bekend is met de gemodificeerde konvergentietheorie bekritiseerd wordt door een Marxist omdat de proletarische eenheid gebroken wordt, kan hij/zij altijd zeggen: 'We zouden graag met jullie samenwerken, maar dat is jammer genoeg niet mogelijk zolang onze *doeleinden* verschillend zijn. Jullie zijn bijvoorbeeld tegen alle vormen van inkomen uit bezit, terwijl wij denken dat alleen hoge inkomens uit bezit niet wenselijk zijn. Zodra jullie onze doeleinden overnemen, zal samenwerking mogelijk zijn'.

Het is niet toevallig dat zowel Tinbergen als Van den Doel prominente leden van de PvdA zijn (de laatste was een tijd lang lid van de Tweede Kamer) en dat iemand (J. Pronk) die in de 60-er jaren een periode met Tinbergen aan deze theorie werkte (Linneman, Pronk en Tinbergen, 1970) later een PvdA minister werd.

6. Samenvatting

De oorspronkelijke konvergentietheorie is een inductieve generalisatie betreffende de wereldeconomie. Zij heeft positieve en negatieve kenmerken. Vijf van de laatste zijn bijzonder belangrijk. De gemodificeerde konvergentietheorie leidde een gemodificeerde convergentie af uit ondubbelzinnige achtergrondkennis. De gemodificeerde theorie heeft één voordeel boven de oorspronkelijke theorie (het idee dat de stelsels samenkomen,

14. In dezelfde trant verkondigt de Zweedse schrijver Adler-Karlsson (1976, p. 71) die geen aanhanger van de konvergentietheorie, maar wel sociaaldemokraat is, de illusie dat we getuige zijn van een overgang 'van een militaire naar een economische konfrontatie'. Ik zette in een bespreking van zijn boek (De Economist 1978, no. 2 p. 278) uiteen, dat 'het niet waar is, zoals hij suggereert door zijn ondertitel op pagina 71, dat een militaire konfrontatie vervangen is door een economische konfrontatie. In alle landen worden de militaire voorbereidingen onverminderd voortgezet.'

wordt verlaten). Zij heeft echter ook een aantal extra tekortkomingen die ontstaan uit het feit dat de 'ondubbelzinnige achtergrondkennis' waaruit de gemodificeerde theorie is afgeleid, helemaal niet zo ondubbelzinnig is. De dynamiek van de zogenaamde konvergentie (of partiële konvergentie) berust op drie veronderstellingen, die alle vatbaar zijn voor kritiek. Behalve immanente kritiek ten aanzien van de geldigheid van de theorie, is ook een hypothese opgesteld die psychologische en sociologische vragen (resp. waarom hecht men geloof aan de theorie en wat is haar maatschappelijke functie?) verklaart. In dit artikel werd hoofdzakelijk de konvergentietheorie van Tinbergen en zijn school besproken en worden andere varianten, zoals de technobureaucratische konvergentietheorie verwaarloosd.

Literatuur

- Adler-Karlsson, G. 1976. *The political economy of East-West-South corporation*, Vienna & New York, 1976.
- Allison, G. 1971. *Essence of decision*, Boston, 1971.
- Allsopp, C. & Toshi, V. Alternative strategies for the UK, *National Institute Economic Review*, no. 91 February 1980.
- Baum, R. 1977. *Diabolus ex machina: technological development and social change in Chinese industry*, in F.J. Fleron (ed.), *Technology and Communist Culture*, New York, 1977.
- Blaug, M. 1976. Kuhn versus Lakatos, S.J. Latsis (ed.), *Method and appraisal in economics*, Cambridge, 1976.
- Brzezinski, Z.K. & Huntington, S. 1965. *Political power USA/USSR*, New York, 1965.
- Carr, E.H. 1939. *The 20 years' crisis*, London, 1939.
- Cave, M. 1980. *Computers and economic planning*. Cambridge, 1980.
- Dobb, M. 1937. *Political economy and capitalism*, London, 1937.
- Dobb, M. 1970. *Socialist planning: some problems*, London, 1970.
- Doel, J. van den. 1971. *Konvergentie en evolutie*, Assen, 1971.
- Doel, J. van den. 1977. Carry out the revolution and increase production, *De Economist*, vol. 125 no. 2, 1977.
- Doel, J. van den. 1978. *Demokratie en welvaartstheorie*, 2e druk, Alphen aan den Rijn, 1978.
- Dore, R.P. 1974. *British factory-Japanese factory*, Berkeley, California, 1974.
- Dunn, E.S. 1971. *Economic and social development: A process of social learning*, London, 1971.

- Eijk, C.J. van. 1979. Ontwikkelingen in de voorbereiding van de Nederlandse economische politiek, *Maandschrift economie*, 1979 no. 12.
- Ellmann, M. 1977. Seven theses on Kosyginism, *De Economist*, 1977, no. 1.
- Ellman, M. 1979a. De gevolgen van de kollektivisatie voor de landbouw in de USSR, 1929-1979, *Internationale Spectator*, 1979, no. 10:
- Ellman, M. 1979b. Full employment – lessons from state socialism, *De Economist*, 1979, no. 4.
- Gallie, D. 1978. *In search of the new working class*, Cambridge, 1978.
- Garnsey, E. 1975. Occupational structure in industrialised society: some notes on the convergence thesis in the light of Soviet experience, *Sociology*, vol. 9 no. 3, September 1975.
- Hennipman, P. 1976. Pareto Optimality: Value Judgement or Analytical tool? *Relevance and precision. From quantitative analysis to economic policy*, (een bundel artikelen opgedragen aan P. de Wolff), Alphen aan den Rijn, 1976.
- Kerr, C. 1973. C. Kerr et al., *Industrialism and modern man*, London, 1973. De eerste uitgave van dit boek werd in 1960 gepubliceerd.
- Killick, T. 1976. The possibilities of development planning, *Oxford Economic Papers*, July 1976, vol 28 no. 2.
- Kornai, J. 1970. A general descriptive model of planning process, *Economics of Planning*, 1970, no. 1-2.
- Kornai, J. 1971. *Anti-equilibrium*, Amsterdam, 1971.
- Kornai, J. 1979. *The dilemmas of a socialist economy: the Hungarian experience*, Dublin, 1979.
- Kowalik, T. 1978. The institutional framework of Dobb's economics, *Cambridge Journal of Economics*, vol. 2 no. 2, June 1978.
- Lakatos, I. 1976. *Proofs and refutations*, Cambridge, 1976. Dit is in hoofdzaak een herdruk van artikelen die in 1963-1964 gepubliceerd werden.
- Lampton, D.M. 1974. *Health, conflict and the Chinese political system*, Ann Arbor, USA, 1974.
- Lampton, D.M. 1977. *The politics of medicine in China*, Folkestone, UK, 1977.
- Lange, O. 1963. *Political Economy*, Warsaw, 1963, vol. 1.
- Lauterbach, A. 1976. The 'convergence' controversy revisited, *Kyklos*, vol. 29 fasc. 4, 1976.
- Lieberman, E.G. 1970. *Ekonomitsjeskie metody povysjenija effektivnosti obsjtsjestvennogo proizvodstva*, Moscow, 1970. De engelse vertaling is *Economic methods and the effectiveness of production*, New York, 1972.
- Lindblom, C.E. 1965. *The intelligence of democracy*, New York, 1965.
- Linneman, H., Pronk, J.P. & Tinbergen, J. 1970. Convergence of economic systems in East and West, pp. 441-457 of M. Bornstein & D.R. Fusfeld (eds.), *The Soviet economy*, 3rd ed., Homewood, Illinois, USA, 1970.

- Loasby, B.J. 1976. *Choice, complexity and ignorance*, Cambridge, 1976.
- Meyer, A.G. 1970. Theories of convergence, in C. Johnson (ed.), *Change in Communist systems*, Stanford, USA, 1970.
- Montias, J. 1976. *The structure of economic systems*, New Haven, 1976.
- Nove, A. 1964. Occupational patterns in the USSR and Great Britain, chapter 15 of A. Nove, *Was Stalin really necessary?*, London, 1964.
- Pasinetti, L. 1965. A new theoretical approach to the problems of economic growth, *Semain d'étude sur le rôle de l'analyse économétrique dans la formulation de plans de développement*, Rome, 1965.
- Petrakov, N.Ya. 1976. Mekhanizm funktsionirovaniya sotsialistsjeskoi ekonomiki i problema narodnochozjaistvennogo kriterija optimalnosti, *Ekonomika i matematitsjeskie metody*, 1976, no. 5.
- Pryor, F.L. 1973. *Property and industrial organization in communist and capitalist nations*, Bloomington, Indiana, 1973.
- Pryor, F.L. 1977. Some costs and benefits of markets: An empirical study, *Quarterly Journal of Economics*, February 1977.
- Rakovski, M. 1978. *Towards an East European Marxism*, London, 1978.
- Sen, A.K. 1970. *Collective choice and social welfare*, San Francisco, 1970.
- Schon, D.A. 1971. *Beyond the stabel state: public and private learning in a changing society*, London, 1971.
- Simon, H.A. 1976. From substantive to procedural rationality, S. Latsis (ed.), *Method and appraisal in economics*, Cambridge, 1976.
- Sovremennye. 1970. *Sovremennye burzjuaznye teorii o slijanii kapitalizma i sotsializma*, Moscow, 1970.
- Spulber, N. & Horowitz, I. 1976. Convergence theories and optimal systems. chapter 18 of *Quantitative economic policy and planning*, New York, 1976.
- Steinbruner, J.D. 1974. *The cybernetic theory of decisions*, Princeton, 1974.
- Tannenbaum, A.S. et al. 1974. *Hierarchy in organisatons*, San Francisco, 1974.
- Tinbergen, J. 1952. *On the theory of economic policy*, 1952.
- Tinbergen, J. 1961. Do Communist and Free economics show a converging pattern? *Soviet Studies*, vol. 12 no. 4, April 1961.
- Tinbergen, J. 1964. The significance of welfare economics for socialism, *On political economy and econometrics*, Essays in honour of Oskar Lange, Warsaw, 1964.
- Tinbergen, J. 1967. Some suggestions for a modern theory of the optimum regime, C.H. Feinstein (ed.), *Socialism capitalism and economic growth*, Cambridge, 1967.
- Thurow, L.C. 1976. *Generating inequality*, London, 1976. The first edition was published in the USA in 1975.

Ward, B. 1972. *What's wrong with economics*, 1972.

Zinoviev, A. 1978. *Svetloe budusjtsjee*, Lausanne, 1978.

Over vraagstukken van economische orde publiceerden wij eerder:

— Rob Boonzajer Flaes, *Leerzame experimenten uit de Balkan*, TPE 2/3.
